

ПОСТНЕКЛАСИЧНІ ТЕНДЕНЦІЇ В МЕТОДОЛОГІЇ ЮРИСПРУДЕНЦІЇ

POST-CLASSICAL TENDENCIES IN THE METHODOLOGY OF JURISPRUDENCE

Серебро М.В.,

*кандидат юридичних наук,
доцент кафедри загальнотеоретичної юриспруденції
Національного університету «Одеська юридична академія»*

У статті проаналізовано основні характеристики постнекласичного типу раціональності. Досліджено сучасні загальнонаукові методологічні тенденції та продемонстровано їх екстраполяцію в юридичну науку. Описано особливості використання синергетики, антропології, герменевтики, аксіології, перспектив триангуляції та поліпарадигмальності в юриспруденції.

Ключові слова: методологія, постнекласичний тип раціональності, складні системи, синергетика, антропологія, герменевтика, аксіологія, міждисциплінарність, плюралізм, триангуляція, поліпарадигмальність.

В статье проанализированы основные характеристики постнекласического типа рациональности. Исследованы современные общенаучные методологические тенденции, продемонстрировано их экстраполяцию в юридическую науку. Описаны особенности использования синергетики, антропологии, герменевтики, аксиологии, перспектив триангуляции и полипарадигмальности в юриспруденции.

Ключевые слова: методология, постнеклассический тип рациональности, сложные системы, синергетика, антропология, герменевтика, аксиология, междисциплинарность, плюрализм, триангуляция, полипарадигмальность.

The article analyzes the main characteristics of the post-classical type of rationality. Modern general scientific methodological tendencies are investigated and their extrapolation into legal science has been demonstrated. The features of using synergetics, anthropology, hermeneutics, axiology, prospects of triangulation and polyparadigma in jurisprudence are described.

Key words: methodology, post-classical type of rationality, complex systems, synergetics, anthropology, hermeneutics, axiology, interdisciplinarity, pluralism, triangulation, polyparadigma.

Постановка проблеми. Юриспруденція як і будь-яка інша відносно відособлена наукова сфера, беззаперечно, є частиною загальнонаукового світового дискурсу. Акцент на такій включеності пов'язаний із потребою рефлексії над проблематикою тенденційних змін у науці, що опосередкована особливостями логіки розвитку наукового знання. Сьогодні затребуваними вбачаються дослідження, пов'язані з юридизацією постнекласичної методології, які дадуть можливість ефективніше дослідити як право, так і державу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні одним із найпоширеніших поглядів на структурування етапів такого розвитку є виділення певних типів раціональності, які послідовно змінюють один одного. Основи такого типологічного розуміння були закладені у роботах А. Бергсона, М. Вебера, Е. Гуссерля, Ж. Дерріди, Ж. Ліотара, М. Фуко, М. Хайдеггера, К. Ясперса та ін. У систематизованому вигляді на пострадянському просторі ці ідеї постали в роботах академіка В.С. Стьопіна, саме він чітко окреслив три типи раціональності: класичний, некласичний та постнекласичний. Серед вітчизняних дослідників дослідженнями постнекласичної методології в юридичній площині займаються В.В. Дудченко, В.В. Завальнюк, М.С. Кельман, О.С. Мельничук, Ю.М. Оборотов, П.М. Рабінович та ін.

Виклад основного матеріалу. Тип наукової раціональності визначають як відносно відокремлене розуміння науковим товариством співвідношення між мисленням та буттям, що відрізняється за якісними характеристиками об'єкта пізнання (проста система – класика, складна саморегульована сис-

тема – некласика, складна система, що саморозвивається – постнекласика).

Складність системи визначається її внутрішньою структурою (що включає різні підсистеми, які функціонують у тому числі і за власними законами), а також необоротністю розвитку (тобто неможливістю приведення системи абсолютно у той же стан, що і початковий). Відрізняються типи раціональності ще і за різними ціннісно-цільовими структурами суб'єкта, цілісною єдністю норм, ідеалів наукового пізнання, стереотипів інтелектуальної діяльності та особливостями методологічної бази, що є визначальними для кожного з них.

Розуміння простих систем виходить з того, що сумарні властивості їх частин повністю визначають властивості цілого. Для розуміння складних самоорганізованих систем необхідно виходити з того, що ціле не вичерпується властивостями частин, частина всередині цілого та поза ним має різні властивості, тут ціле не тільки залежить від властивостей складових частин, але і визначає їх властивості. Системі, що саморозвивається, властива ієрархія рівневої організації елементів і здатність породжувати в процесі розвитку нові рівні. Причому кожен такий новий рівень робить зворотний вплив на раніше сформовані, перебудовує їх, у результаті чого система знаходить нову цілісність. Складні системи, що саморозвиваються, характеризуються відкритістю, обміном речовиною, енергією та інформацією з зовнішнім середовищем [21, с. 45-48].

З методологічної точки зору, кожному типу раціональності властиві свої основні пізнавальні прин-

ципи. Для класичного типу раціональності характерними є принципи монізму, історизму, об'єктивності, раціональності та детермінізму. Для некласичного типу – діалогізму, поєднання раціонального та ірраціонального, об'єктивного та суб'єктивного. Постнекласичний тип проявляється перш за все у використанні принципів додатковості, міждисциплінарності, інтерсуб'єктності та плюралізму.

З одного боку, вищезгадані типи покликані описати послідовність у зміні основних характеристик наукового пізнання, та з іншого – передбачають певне акумулювання всіх попередніх досягнень. Мова йде про те, що становлення нового типу не призводить до повного руйнування установок та ідеалів попереднього, насправді, між ними весь час зберігається синхронний зв'язок, у залежності від об'єкта дослідження використовується відповідний набір методологічного інструментарію конкретного типу раціональності, до якого крім методологічних принципів входять свої методи та підходи.

Постнекласика в найпоширеніших інтерпретаціях періодизації суспільного розвитку та всезагальної історії характерна добі постмодерну та постіндустріального суспільства. У конкретно хронологічній прив'язці мова йде про період з останньої чверті ХХ ст. і до сьогодення. Варто звернути увагу на умовність співвідношення загальноісторичної хронології та ретроспективи становлення типів раціональності, традиційна лінійність тут є не найкращою моделлю розуміння цього процесу.

Загальнометодологічні тенденції постнекласики, безапелятивно, знаходять своє відображення і в юриспруденції. Так, з цього приводу Ю.М. Оборотов зазначає, що у цілому йде процес затвердження нової парадигми методології юриспруденції як стійкої дослідної бази, забезпеченої філософськими, загальнотеоретичними та галузевими досягненнями [12, с. 34].

Однією з основних відмінних рис постнекласичного типу раціональності є перехід до синергетики – сфери знань про самоорганізацію у складних системах.

Розробки в області синергетики, її принципи та підходи примітні тим, що мають міждисциплінарне, практично універсальне методологічне значення в рамках позитивного знання. Вони дозволяють вибудовувати нові пояснювальні моделі природних, соціальних, культурних процесів, що вивчаються природними і соціогуманітарними науками. Завдяки синергетиці розкриваються багатообіцяючі перспективи як перед загальним правознавством, так і перед соціологією права зокрема [1, с. 34].

Синергетичні ідеї дозволяють краще зрозуміти різні процеси управління в державно-правовій сфері, особливо при розвитку демократичних засад у місцевому самоврядуванні та структурі виконавчої влади. Нові дані про конструктивну роль випадку в суспільному розвитку більш глибоко пояснюють суб'єктивний фактор у державно-правовому житті суспільства, дозволяють поряд з причинно-наслідковими зв'язками враховувати і випадкові, ймовірнісні зв'язки.

Високоевристичною виявляється синергетична методологія для дослідження як правової системи, так і системи права, які набувають ознак самоорганізації та саморозвитку, змінюються традиційні погляди на їх структуру, елементи, відмічаються тенденції фрагментарності, упорядкованості на різних рівнях, формуються такі нові концепти, як міська правова система [11] тощо.

Синергетика виявляється перспективною і при дослідженні нормативних і казуальних основ права, що обґрунтовується, насамперед, деякими істотними збігами методологічного характеру, зокрема, у вирішенні питання про співвідношення необхідності і випадковості, а відповідно, і юридичного прояву останньої у вигляді казусу (від лат. casus – випадок) [2, с. 262].

Важливим елементом постнекласичної методології є ідея нелінійності, яка у світоглядному плані може бути експлікована за допомогою усвідомлення відсутності жорсткої зумовленості розвитку і утвердження ідеї багатоваріантності шляхів еволюції [23, с. 232].

Така зверненість до синергетичної проблематики також дає можливість відійти від моделей лінійного та виключно прогресивістського погляду на динаміку державно-правової матерії. Наприклад, погляд на типологію держави від примітивних форм до більш якісних по висхідній: первіснообщинна – рабовласницька – феодальна – капіталістична – комуністична (за критерієм суспільно-формацій), монархія – республіка (за формою правління) тощо виявляється тут контрпродуктивним.

У змінах наукової раціональності відкривається також нові можливості діалогу культур. Багато чого з того, що новоевропейська наука раніше відкидала як ненаукову помилку традиціоналістських культур, неочікувано починає резонувати з новими ідеями переднього плану. Більшість традиціоналістських культур завжди виходили з того, що природний світ, у якому живе людина – це живий організм, а не знеособлене неорганічне поле, яке можна переорювати і переробляти. Довгий час європейська наука ставилася до цих ідей як до пережитків міфу і містики. Але після розвитку сучасних уявлень про біосферу як глобальну екосистему з'ясувалося, що безпосередньо навколишнє середовище дійсно являє собою цілісний організм, у який включена людина [20, с. 57].

Сьогодні юридична антропологія, як методологічна база, яка також є характерною постнекласичному типу раціональності дає можливість відійти від однозначності суджень у безапелятивній прогресивності одних правових культур та відсталості інших шляхом утвердження правової багатоманітності.

Продуктивною в постнекласиці є й ідея «хаосмосу» – особливого стану середовища, що не ідентифікується однозначно ні в системі опозицій хаос – космос, ні в системі відліку сенс – нон-сенс, але характеризується іманентним і безмежним потенціалом упорядкування [15, с. 31].

Все це визначає необхідність виходу до нових характеристик держави, що здатні відобразити її

сформованість в умовах світу, що розвивається і власного розвитку. Одна з таких нових проблем – проблема стійкості держави, що визначає її здатність як організації системи протистояти зовнішнім і внутрішнім негативним факторам і самостабілізуватися [13].

Постнекласичний тип раціональності, проповідуючи відмову від колишніх ідеалів, заперечуючи саму можливість «достовірності та об'єктивності», не може не відмовлятися і від традиційного розуміння часу. Так, розвиваючи логіку постнекласичного розуміння часу Ж. Дерріда у своїх роботах стверджує, що він завжди іманентний свідомості та асоціюється зі смыслом, з послідовністю знаків, з текстом, з слідом [5].

Такий контекст виводить нас на герменевтичну методологію сучасної юриспруденції, яка сьогодні в наукових роботах визначається одним із критеріїв розвиненості сучасної юриспруденції [6]. Саме герменевтика дає можливість пізнати право у його темпоральному вимірі, таким, яким воно є тут і зараз, що, яскраво проявляється у «динамічному тлумаченні права», коли суб'єкт інтерпретаційної діяльності адаптує положення правового акту до тих змін, які відбуваються в суспільних відносинах. Яскравим прикладом тут є діяльність Європейського суду з прав людини (далі – Суд), коли під час роз'яснення одних і тих самих положень Конвенції про захист прав людини та основоположних свобод Суд виходить із можливості зміни свого розуміння певних положень через зміну уявлень в суспільстві про них. Тут можна згадати, що ще у 1998 році Суд не розглядав як дискримінацію неможливість для чоловіка перебувати у відпустці по догляду за дитиною (справа «Петровіч проти Австрії»), а у рішенні «Маркін проти Росії» (2010 рік) вже розцінював це як порушення статті 14 Конвенції.

А.А. Козловський також відмічає, що весь правотворчий і правозастосовний процес проходить шляхом вирішення сукупності проблем герменевтичного характеру: необхідності осмислення соціальної ситуації, уявлення форм її правової регламентації, роз'яснення основних положень законодавчого проекту, офіційного тлумачення прийнятого закону, неофіційні інтерпретації нормативних положень в процесі реалізації та застосування права і т.д. [9, с. 27].

В.С. Стьопін звертає увагу на те, що осмислення та оцінка спектру сценаріїв систем, що саморозвиваються, починають включати також етичні компоненти в процедуру описання та прогнозування, в поле такої нової рефлексії включається проблематика соціокультурної детермінації наукової діяльності, вона починає розглядатися як занурена у соціальний контекст [20, с. 58].

Виходячи із таких положень, можна стверджувати, що взаємодія та вплив на складні системи, що саморозвиваються, припиняє бути тільки зовнішньою і включається у систему в якості її компонента, такі системи все більше отримують характеристику «людиномірності». Така «людиномірність» в сучасній методології юриспруденції яскраво розкривається через так званий антропологічний поворот.

В.В. Завальнюк зазначає, що правова картина сучасного світу переконує у необхідності подолання кризи позитивного права на основі відродження його як соціокультурного феномену і збагачення духовними цінностями. Такий підхід до проблем правової еволюції робить об'єктивно неминучим людиноцентричне осмислення правової реальності, зважаючи на те, що саме людина є джерелом права [7, с. 3].

Методологічно це виправдано виділенням особистісного підходу до юридичних явищ, який в рамках загальної методології юридичної науки може розглядатися не тільки як окремо науковий метод дослідження, але і як методологічний фундамент сучасної юридичної науки, настільки істотний, що його реалізація веде до якісного збагачення змісту права.

У гносеологічному відношенні це пояснюється тим, що пізнання починається з одиничного, рухаючись від «одного» до «множинності» і від «множинності» до «єдності», переходячи до загального і від менш загального – до більш загального. При дослідженні державно-правового життя суспільства цей гносеологічний аргумент набуває особливого значення, з одного боку, в зв'язку з дією специфічних факторів розвитку, які роблять особливо актуальними особистісний підхід і особистісну проблематику в юридичній науці і, з іншого боку, акцентуванням довгий час дослідницького інтересу переважно на колективістській стороні суспільства [14, с. 264].

Водночас між правом та людиною фіксується надважлива залежність: право є системою правил, що робить нормальне життя людини можливим, тоді як основні факти людської природи роблять такі правила необхідними [10, с. 210]. Зasadничими стає ідея людиномірності і для сучасного державотворення, де людина стає метою, а не засобом.

Для світоглядних орієнтацій сучасної, постнекласичної стадії розвитку науки характерним є скасування її автономії і прийняття ідеї її ціннісної обумовленості. Трансформується ідеал ціннісно-нейтрального дослідження. Об'єктивно істинне пояснення і опис стосовно «людиномірних» об'єктів не тільки допускає, але й передбачає включення аксіологічних факторів до складу пояснюючих положень. Виникає необхідність експлікації зв'язків фундаментальних внутрішньонаукових цінностей (пошук істини, ріст знань) з позанауковими цінностями загальносоціального характеру [21, с. 50].

Вбачається, що звернення до аксіологічної проблематики у рамках вже сучасної юридичної науки стало наслідком активної втрати правом та державою свого авторитету і пов'язані з їх апологізацією [18]. Сьогодні держава і право в юридичній аксіології все більше постають самостійними та самодостатніми цінностями. Але при цьому значної уваги при їх оцінці заслуговує відповідність загальноетичним цінностям, таким як справедливість, рівність та свобода. Будучи універсальними за своєю сутністю та перенесеними в юридичну площину, вони дають можливість оцінити закон та державу крізь

призму права. Таким чином, правовий закон та правова держава – це правові цілі-цінності реального закону та держави. В такій аксіологічній площині співвідношення належного та суцього виражає ідею необхідності постійного удосконалення практично складених та реально діючих форм позитивного права та держави, які, як явища історично мінливої дійсності, розділяють її досягнення та недоліки та завжди далекі від ідеального стану.

Важливим маркером постнекласичних досліджень також стає міждисциплінарність та плюралізм, саме вона є запорукою максимально цілісного пізнання держави і права із залученням досягнень суміжних сфер знань. Сьогодні активного поширення в методології юридичної науки набуває явище юридизації – процесу адаптації методологічного інструментарію та загальних висновків з досліджень інших наук під особливості предмета юридичної науки.

Так, актуальним сьогодні є науково-дослідні проекти, пов'язані із «натуралізацією права», під якою розуміють використання результатів дослідження таких наук, як соціологія, психологія, біологія тощо. Це дає можливість продуктивно вирішувати проблеми пов'язані із питаннями свободи волі, мотиваційних та емоційних процесів, кореляцію між активністю людського мозку та правовою поведінкою (правомірною чи неправомірною) тощо. З'являються аргументовані спроби вивчення права з позицій точних наук: Ю. Станек «Право і нейронаука» [19], Л.В. Голоскоков «Право і математика: точки пересечения» [3] та ін.. Не менш яскравими прикладами тут можуть бути дослідження на кордоні з науками культурного плану: право та кіно [16], право та література [22] тощо.

Також характерною рисою постнекласичного типу раціональності стає методологічний плюралізм, де все більшого значення відіграє концептуальний рівень методології, який покликаний визначати всю загальну стратегію дослідження (концепти «особистісне знання» М. Полані, «тематичний аналіз науки» Дж. Холтона, «парадигма» Т. Куна, «дослідницька програма» І. Лакатоса і т.д.).

Як приклад продуктивного перенесення в юридичну площину таких конструктів можна навести розгляд типів праворозуміння через науково-дослідні програми. Саме розгляд праворозуміння з цих позицій відкриває перспективи щодо системної інтерпретації концепту права. На думку І. Лакатоса, «жорстке ядро» науково-дослідної програми формують ті наукові ідеї, які мають принципове значення для її збереження. Виходячи з цього, кожен тип праворозуміння має містити у своїй основі таку ідею, яка в своїй сутності є сконструйованим концептом права [4, с. 216].

Вбачається актуальним звернення до такого нового явища в методології юридичної науки, як триангуляція, затребуваним виявляється розкриття його сутності, подальша юридизація та апробація в рамках дослідження як права, так і держави.

Триангуляція давно є одним із елементів природничих наук, там це метод визначення місцерозташу-

вання певного об'єкта по пересіченню трьох прямих. У гуманітарну площину дане поняття почало проникати в кінці ХХ століття через соціологію.

Загалом триангуляцію можна визначити як поєднання та використання різних методів, підходів, методологій, теорій в одному дослідженні. Дослідження з використанням триангуляції отримали назву дослідженнями змішаного типу (mixed methods, mixture of qualitative methods, mix-методики).

Значення та розповсюдження такого підходу стає настільки значним, що деякі науковці почали вести мову про нове явище – третій методологічний рух («third methodological movement» [24]). Перший та другий методологічні рухи характеризувалися домінуванням якогось одного типу методів: кількісного або якісного відповідно.

Якісні методи слугують для вивчення соціальних проблем з точки зору приватного, індивідуального, вони використовуються для отримання даних про особистий досвід, про причини соціальної поведінки, індивідуального аспекту соціальної практики. Даний підхід означає, що результати, отримані шляхом статистичних процедур або іншими методами математичного підрахунку, що є характерним для кількісних методів, а шляхом розкриття смислу та інтерпретації номінальних відповідей, що виражаються суб'єктивну цінність даного предмета з точки зору самого суб'єкта. Цілі такого дослідження виражаються у розумінні та інтерпретації суб'єктивного аспекту соціальних процесів [17, с. 223].

Н. Дензін у своїй роботі «Дослідницький акт» виділяє чотири форми триангуляції:

1. триангуляцію даних, коли в рамках одного дослідницького проекту використовуються різні типи даних;
2. триангуляція дослідників, коли у проекті приймають участь кілька дослідників;
3. теоретичну триангуляцію – використання з метою інтерпретації даних кількох підходів;
4. методологічну триангуляцію – використання при вивченні якого-небудь питання множинності методів [25, с. 36].

Сьогодні найпоширенішою є саме триангуляція методів або методологічна триангуляція, яка полягає в поєднанні різних методів роботи з отриманими в ході збору даними.

Вбачається, що методологічна триангуляція все ж є не достатньою для забезпечення високої евристичності результатів дослідження, вона має бути пов'язана з іншими «триангуляційними рівнями» (за Н. Дензіном), такими як теорія, простір, час, коло дослідників.

У наш час складається широкий консенсус щодо того, що оптимальне поєднання методів, таке як взаємодоповнення кількісних і якісних методів, обумовлює валідність і репрезентативність емпіричних даних [8, с. 47].

Триангуляція має високий евристичний потенціал у таких сферах юриспруденції як соціологія права, кримінологія, щодо проблеми легітиматії державної влади, вивчення мотивації правової поведінки тощо.

Висновки. Право та держава вже не розглядаються виключно як творіння людини, все більше уваги звертається на еволюційну, природну потребу їх виникнення та розвитку; йдеться про те, що не тільки людина творить право та державу, але й право і держава творять сучасну людину. Все більше проявляється діалогічність в культурній площині, заперчується концепт «правильності» у розвитку різних правових систем, що сприяє закріпленню принципу

толерантності та формує ідеали акультурації через запозичення позитивного правового досвіду та становлення ідеї загальнолюдських цінностей правового розвитку. Постнекласика для юриспруденції тільки відкривається, є глибоке переконання, що її методологічний інструментарій у відносно короткостроківій перспективі проявить свій високоєвристичний потенціал та відкриє абсолютно нові грані держави і права.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Бачинин В.А. Основы социологии права и преступности / В.А. Бачинин. – Спб.: Изд-во Санкт-Петербургского университета, 2001. – 306 с.
2. Вележев С.И. Юридическая синергетика как методологическая основа познания правовых явлений / С.И. Вележев. // Вопросы экономики и права. – 2012. – № 2. – С. 261–266.
3. Голоскоков Л.В. Право и математика: точки пересечения / Л.В. Голоскоков. // Вопросы правоведения. – 2015. – № 5. – С. 38–58.
4. Горобець К.В. Концепт права: спроба системної інтерпретації / К.В. Горобець. // Філософія права і загальна теорія права. – 2015. – № 1. – С. 211–223.
5. Деррида Ж. Голос и феномен и другие работы по теории знака Гуссерля / Ж. Деррида. – СПб., 1999. – 208 с.
6. Дудченко В.В. Герменевтика права: розвиток юриспруденції : навч. посібник : рекомендовано МОН України / В.В. Дудченко, М.Р. Аракелян, В.В. Завальнюк; НУ «ОЮА», рец.: С.Д. Гусарев, О.В. Грищук. – Одеса : Фенікс, 2014 – 184 с.
7. Завальнюк В.В. Антропологізація права як тенденція розвитку юриспруденції сучасної України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень» / В.В. Завальнюк. – Одеса, 2019. – 41 с.
8. Карандин К.С. Особенности применения стратегии триангуляции в социологических исследованиях / К.С. Карандин. // Научный журнал «Экономика. Социология. Право». – 2016. – № 4. – С. 47–53.
9. Козловський А.А. Гносеологічна природа права (філософсько-правовий аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. юр. наук : спец. 12.00.01 «теорія та історія держави та права; історія політичних і правових учень» / А.А. Козловський. – Київ, 2000. – 40 с.
10. Максимов С.И. Правовая реальность: опыт философского осмысления. – Х.: Право, 2002. – 328 с.
11. Мельничук О. С. Міська правова система: поняття та структура: монографія / О. С. Мельничук. – Одеса: Фенікс, 2014. – 290 с.
12. Оборотов Ю.М. Аспекти розгортання методології юриспруденції / Ю.М. Оборотов. // Право України. – 2014. – № 1. – С. 33–39.
13. Оборотов Ю.Н. О понятии «устойчивость государства» / Ю.Н. Оборотов // Визначальні тенденції генезису державності і права : зб. наук. праць. – 2007. – С. 25–28.
14. Орзих М.Ф. Избранные труды : юбилейное издание к 90-летию со дня рождения / М.Ф. Орзих ; сост.: А.Р. Крусян, А.А. Езеров ; вступ. ст. С.В. Кивалов. – Одесса : Юридична література, 2015. – 568 с.
15. Пилипенко Е.А. Время в философии постмодернизма / Е.А. Пилипенко. // Известия Саратовского университета. Серия Философия. Психология. Педагогика. – 2016. – № 1. – С. 31–35.
16. Право, релігія, кіно / Д.О. Вовк, О.П. Євсєєв, В.С. Смородинський, І.О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред.: Д.О. Вовк, О.П. Євсєєва. – Харків: ТОВ «Видавництво «Права людини», 2018. – 184 с.
17. Семенова В.В. Качественные методы: введение в гуманистическую социологию / В. В. Семенова. – М. : Добросвет, 1998 – 289 с.
18. Серебро М.В. Цінності в юридичній аксіології / М.В. Серебро // Актуальні проблеми держави і права. – 2015. – № 75. – С. 76–83.
19. Станек Ю. Право и нейронаука - точки пересечения [Електронний ресурс] / Ю. Станек // Известия высших учебных заведений. Правоведение. – 2017. – Режим доступа до ресурсу: <https://cyberleninka.ru/article/v/pravo-i-neuronauka-tochki-peresecheniya>.
20. Степин В.С. Наука и философия / В.С. Степин. // Вопросы философии. – 2010. – № 8. – С. 58–75.
21. Степин В.С. Типы научной рациональности и синергетическая парадигма / В.С. Степин. // Сложность. Разум. Постнекласика. – 2013. – № 4. – С. 45–59.
22. Хижняк Ю.В. Связь права и литературы как новое направление юриспруденции / Ю.В. Хижняк // Актуальні проблеми держави і права. – 2012. – Вип. 67. – С. 171 – 178.
23. Штанько В.И. Философия и методология науки. Учебное пособие для аспирантов и магистрантов / В.И. Штанько. – Харьков: ХНУРЭ, 2002. – 292 с.
24. Cameron R. Mixed methods: the third methodological movement // Research Today: Newsletter of the Australian Vocational Education and Training Research Association. 2009.Vol. 5. P. 2.
25. Denzin N. The Research Act: A Theoretical Introduction to Sociological Methods / N. Denzin. – New York : Roudledge, 2009. – 379 p.